

st. V 18.

8
R
R

DIN TRECUTUL ROMÂNILOR DE VEST

(498.k)
T 43

CNEZATELE ȘI SCAUNELE
DE JUDECATĂ ROMÂNEȘTI
MENTIONATE DE ROGERIUS

IN

„CARMEN MISERABILE“

1241-1242

de

I. TEORAN

1645

6-309

S.S.

Be.

W

18

DIN TRECUTUL ROMÂNILOR DE VEST

204508J

CNEZATELE ȘI SCAUNELE
DE JUDECATĂ ROMÂNEȘTI
MENȚIONATE DE ROGERIUS

M
IN

„CARMEN MISERABILE“

1241–1242

de

I. TEORAN

BIBLIOTECA MUNICIPALĂ
— CLUJ —

FONDUL DOCUMENTAR

~~584~~
204.508

INSTITUTUL NAȚIONAL DE STATISTICĂ
BIBLIOTEC
INVENTAR ~~12795~~

2098

Cuvânt înainte

Imprejurările, în cari aceasta lucrare a fost scrisă, merită o fugară mențiune, mai ales că e vorba de timpuri care și au importanța lor.

Voiam, doar, să scriu o modestă monografie a comunei mele natale, Mădăras din Bihor, în colaborare cu distinsul meu consătean Teodor Neș, inspector general în învățământul secundar, căruiu-i pot mulțumi calde îndemnuri pentru o cercetare a trecutului acestui ținut. Primele concentrații din Martie-Aprilie 1939, m'au surprins în febrilă activitate. În timp ce cercetam documente vechi și citeam studii, eram mereu atras de zgomotul mișcărilor de trupe ce treceau prin orașelul de frontieră Salonta, unde-mi exercitam profesiunea. Mai ales zilele postului mare și a Paștelor din acest an ne-au rămas imprimare în memorie, ca unele în cari tensiunea era mai pronunțată. Am fost atras de unele mențiuni ale lui Rogerius, cari în literatura noastră erau numai fugare observate, până când în literatura ungurească îmi păreau că sunt bine observate și cu foarte mare grije tratate, ca unele ce acolo trebuiau să fie acoperite, ascunse altor vederi. Am întocmit un studiu rezumativ, care a fost publicat în ziarul »Tribuna« dela Cluj, în numărul 87 din 14 Aprilie 1940, cu titlul »Românii din Sud-Vestul Bihorului în »Carmen Miserabile« a lui Rogerius«. Nu mă mulțumise acest studiu redus și am hotărât să dau tot ce pot, în aceasta broșură. Ultimile trășături de condeiu le terminasem în luna August, adică în timpul ultimei crize. Mă și învoisem cu un tipograf din Salonta, dar voiam să am și îndemnul unui bun cunoscător al acestei materii. La 26 August 1940 am trimis lucrarea d-lui Ștefan Meteș, membru corespondent al Academiei Române. La 30 August venise hotărârea dela Viena și refugiul. La sfârșitul lui Septembrie l-am căutat pe d-l Ște-

fan Meteș, prin birourile de refugiați, — cărora le exprim recunoștința pentru serviciile prompte, — și la 6 Oct. am avut manuscrisul, cu o adresă de bune îndemnuri. Am avut cutezanța să mă prezint în fața marelui public numai ca urmare acestor îndemnuri, și-l rog pe d-l Ștefan Meteș să primească și pe aceasta ca expresiunea deosebitelor mele gratitudini.

Plaiuri românești, indicate și în aceasta lucrare, au fost tăiate prin noua linie demarcațională Peste acest fapt dureros, a trebuit să auzim și vocile stânse ale atâtor vieți românești, cari au fost sacrificate pe altarul unei vieți românești de mai bine, atunci când ele erau fără altă armă decât a sufletului curat, românesc.

Să ne cunoaștem mai bine trecutul, ca jertfa celor nevinovați să o putem păstra în conștiința noastră de singuri stăpânitori a tot pământului locuit de Români.

Ciameghiu, luna Februarie 1941.

Autorul.

Introducere

Rogierius, contemporan și martor ocular al marelui invazii tătărești, abătută asupra Ungariei în 1241—42, și-a legat numele de această invazie printr'un „Carmen Miserabile“, — Cântec de jale, — unanim recunoscut ca cel mai de valoare document asupra invaziei; nu numai pentru că ne dă o descriere, a ei, cât se poate de completă, dar și pentru judecata de o deosebită obiectivitate, cu care privește faptele.

„Se știe cât dărește cunoștința realității năvălirii tătărești călugărului Roger... În expunerea lui tânguitoare, dar de o sănătoasă obiectivitate, se arată, că n'au ars nici sămănăturile, nici fânatele, nici casele“, — ne spune D-l N. Iorga¹⁾.

Cine a fost Rogierius? De origine el a fost italian; fapt ce nu se poate discuta. Se mai știe, că el a îmbrățișat cariera preotească, fiind admis și la Curtea papală, ajungând chiar capelan al cardinalului Ioan Tolletanus. La 1250 a fost numit arhiepiscop de Spalato²⁾. Numai datorită unei educațiuni alese a putut să intre la Curtea papală și să stea acolo aproape 20 ani. De altfel el însuși își atribuie titlul de „magister“.

Rogierius, în momentul năvălirii, singur ne-o spune, era la Oradea. E viu discutată calitatea lui oficială care i-a justificat prezența în această cetate. Traducătorul ungar al lui Rogierius, Szabo K., susține că el era canonic numit al episcopiei de Oradea³⁾. D-l I. Lupaș îl arată ca fiind protopop la Oradea⁴⁾. D-l A.

1) Momente Istorice. Analele Academiei Române. Mem. sect. ist. Seria III. Tom. VII. 1927 p. 106.

2) G. Popa-Lisseanu: Izvoarele istoriei Românilor. V—VI. Cântecul de jale. pp. 5—6.

3) Rogierius mester váradi kanonok Siralmas Éneke. p. IX.

4) Lecturi din izvoarele istoriei române. p. 47.

Sacerdoșeanu¹⁾ și D=I I. Schiopul²⁾, acceptă calitatea lui de canonic la Oradea. Unii autori unguri îl fac chiar Ungur, născut la Oradea³⁾. Ni se pare mai apropiată de adevăr părerea D-lui G. Popa-Lisseanu, formulată pe baza singurului izvor ce ne poate da un indiciu⁴⁾, că Rogerius a fost trimis în Ungaria, de cardinalul său, în mai multe misiuni oficiale, și era într-o astfel de misiune la episcopia Orăzii, când a fost surprins aci de atacul Tătarilor⁵⁾.

Are o importanță mult mai mare, însă, calitatea lui de „magister“, care-l califică pentru observații de o „sănătoasă obiectivitate“.

Lucrarea lui Rogerius este scrisă în gen descriptiv. Se pot distinge două părți principale ale acestei lucrări. În prima el descrie pregătirile ungurești premergătoare atacului, cu amănunte de organizare, apoi lupta dela Sajo și invaziunile irezistibile, asupra diferitelor părți din țară, în urma pierderii acestei lupte. Toate aceste descrieri sunt documentate pe baze de cercetări indirecte. În a doua parte descrie atacul asupra Orăzii, fuga sa de aci, căderea sa în captivitate, apoi organizarea populațiunii sub ocupația tătară și, în fine, retragerea Tătarilor. Toate acestea sunt redată în formă de mărturii oculare.

Pentru tema noastră vom utiliza o parte a acestor mărturii oculare.

Tătarii au stat în Ungaria aproape un an încheat. Ei n'au distrus tot ce au găsit în cale și nici n'au exterminat întreaga populație. Prin păduri se ascunsese mulțime nenumărată și „țara s'a populat cale de trei zile“ imediat ce Tătarii au asigurat libertatea populațiunii, apoi „n'au ars nici recolta și nici paele și nici vreo casă“⁶⁾.

1) Marea invazie Tătară și Sud-Estul european. p. 26.

2) Contribuțiuni la istoria Transilvaniei în secolele XII și XIII, pp. 145—146.

3) Bod P. și Harányi, citați de Szabó K.

4) Thomas: Historia Pontificum Salonitanorum et Spalatinorum, în Mon. Germ. Hist. XXIX și Script. Rerum Hung. III., de Schwandtner.

5) G. Popa-Lisseanu: Ibid. p. 5.

6) Cap. XXXV și XXXVI. Citațiile textelor Cântecului de jale sunt luate din originalul publicat de D-nul G. Popa-Lisseanu și din traducerea Domniei Sale publicate în acelaș volum.

Se naște întrebarea, care a fost măsura distrugerii?

E cert, că în calea atacului a fost distrusă și o parte a lumii dela țară, deci a lumii muncitoare. Nu se poate închipui, însă, ca aceasta lume să fi fost exterminată, cum de altfel și Rogerius o mărturisește. Nu era în rațiunea lucrurilor, din moment ce năvălitorii aveau intențiunea să stea aci timp mai mult sau mai puțin îndelungat. Apoi țărănimea muncitoare nu era un element constitutiv al puterii de Stat, ori scopul oricărui atac este distrugerea, în parte sau totală, a puterilor alcătuitoare de Stat.

Ordinea publică, în Ungaria, era alcătuită de clase privilegiate; preoțime și nobilime. Nu putea fi vorba, încă, de o a treia clasă, aceea a unei burghezii, în concepția cuvântului de mai târziu. Era, încă, ferecat în lanțurile robiei și puținul meștersugărit ce-l reclamau centrele în formație; cetățile. O robie îndulcită cu un dram de privilegii minore însemna și starea acelor „*milites castrensis*“, cari în timp de pace își munciau liber petecul de pământ și în timp de războiu aveau obligațiunea să lupte pentru apărarea cetății și la nevoie să suplinească insuficiența armatelor ce o forma numărul redus al nobilimei.

Regele Bela al IV-lea dă ordin, să se pregătească de războiu „atât nobilii cât și ceea ce se numesc servitorii regelui, cât și castrensi și cei ce depind de castru“¹⁾. În cetatea Orăzii, de unde grosul celor cu obligația de a lua arma, plecaseră la armata regelui, „se strânseseră nenumărate femei nobile, atât doamne cât și femei din popor“²⁾. E clară diferențierea noțiunii de femeie nobilă, în aceea de „doamnă“ și femeie din popor. Femeia castrensului nu putea să fie doamnă, dar era mai mult ca ceea a unui șerb, iobag; era mai aproape de ceea ce se înțelegea subț cuvânt de nobil.

Oradea a fost distrusă subț ochii lui Rogerius. Și Oradea, — Várad, adică várul Bihorului, — era cetatea, castrul acestui ținut. „Cetățenii nobili, soldații și canonicii au fost uciși cu toții fără milă“, — ne lămurește Rogerius³⁾.

1) Cap. XIV.

2) 3) Cap. XXXIV.

De aci Rogerius fuge spre Podul lui Toma, un sat mare teutonic, situat deasupra fluviului Criș, Tămașda de azi, care era bine întărit. Aude numai că acest sat a fost distrus, dar vede, cu ochii săi, ocuparea unei insule din apropiere, bine întărită¹⁾.

Aci nu mai e vorba de o cetate, de un castru. Totuși, se precizează că satul era întărit. Dar, ne spune mai mult mențiunea că satul era teutonic. Cum adică? Rogerius mai vorbește și de alte cetăți teutonice; astfel de cetatea Pesta²⁾, partea din dreapta Dunării a capitălei ungurești de azi, și de cetatea Rudana, Rodna de azi³⁾.

Se știe că regatul Ungariei s'a constituit cu concursul scaunului papal, fixându-i-se ca scop inițial o misiune apostolică⁴⁾. Aceasta misiune a fost îndreptată, în primul rând, însăși contra poporului barbar al Ungurilor. Mai târziu ea a fost extinsă și asupra schismaticilor din cuprinsul Ungariei.

Este ceva natural ca un rege care primește misiunea de a-și converti poporul său propriu, să fi recurs la ajutor străin; al Papei, în primul rând, și al regilor germani, cu cari se înruderă prin căsătorie; înruderă rămasă și în tradiția regilor următori. Primele centre de misionarism sunt formate, deci, de Italiani și Germani. Oradea a fost fondată de Italiani⁵⁾ și Podul lui Toma de Teutoni.

Nu numai călugării, ci peste tot, personalul bisericesc era adus din străinătate. Un centru de misionari trebuia menajat cu biserici, locuințe, fortărețe. Toate acestea reclamau un numeros personal auxiliar, mai ales meșterșugari, cari apoi erau la îndemână și pentru a ajuta la creierea altor centre misionare și biserici la țară.

Iată explicația simplă a numeroaselor cetăți și sate teutonice.

Astfel și Podul lui Toma era un centru de misiune apostolică. Locuitorii acestui sat, preoții de factură nobilă, apoi personalul auxiliar, — servitorii misiunii,

1) Cap. XXXIV.

2) Cap. XVI.

3) Cap. XX.

4) N. Iorga: Istoria Românilor. III. p. 12.

5) Bunyitay V: A váradi káptalan legrégibb statutumai p. 31—32.

cum li se mai zicea, — erau mai presus de masa anonimă a muncitorilor de glie.

Rogierius a văzut și perceput cu simțurile sale peirea Orăzii și a satului Podul lui Toma. Nici nu erau, în Bihorul acelor timpuri, alte locuri întărite.

Ce a fost, dar, distrus și ce lume a fost exterminată? Răspunsul e la îndemâna oricui; cetățile și locurile întărite; nobilimea și preoțimea, și toți aceia care erau beneficiarii unei stări quasi-privilegiate.

Lumea muncitoare a satelor a fost cruțată.

Și aceasta lume a trebuit să aibă o vieță, care trebuia reglementată, după ce atacul se consumase.

În sistemul pseudo-feudal al acelor timpuri, cel puțin în părțile de dincoace de Tisa, preoțimea și nobilimea avea o situație cu totul deosebită de aceea a semenilor lor din țările apusului. Raporturile cu supușii lor se reduceau la o recunoaștere a stăpânirii, prin plata unor dijme, mai mult sau mai puțin variate și grele. În colo supușii își trăiau vieța lor patriarhală, organizată în instituțiuni proprii.

În aceste părți supușii erau de alt neam. Era natural ca ei să-și fi trăit vieța înăuntrul acelorași instituțiuni ce se pot ușor recunoaște pretutindeni unde acel neam era prezent.

Fiind exterminate, cu desăvârșire, clasele privilegiate, ce era mai natural, ca „fiece sat și-a ales dintre Tătari ca rege pe cine a dorit“¹⁾. S'a înlocuit, pur și simplu, nobilul obligator.

Dar importanța primordială, pentru noi Români, o are faptul, că „și-au ales cnejii... cari să facă dreptate, să le procure (Tătarilor) cai, animale, arme, daruri și vestmintele trebuincioase“ și că „cnejii se adunau aproape în fiecare săptămână“²⁾.

Sunt cnezatele și scaunele de judecată românești. Nu s'a acordat până aci, o prea mare importanță acestor mențiuni făcute de Rogierius.

1) Am citat aceasta frază din Cap. XXXV, pentru argumentarea te-meii că nobilimea exterminată a fost înlocuită cu Tătari. Se va vedea, în partea a III-a că regii Tătari n'au fost „aleși“ de sate, ci impuși de învingători.

2) Cap. XXXV.

În literatura mai nouă se fac unele trimiteri juste la acest capitol al Cântecului de jale.

D-l N. Iorga, în „Momente Istorice“ se exprimă prin aceasta frază: „Și ceea ce e de mare însemnătate pentru noi, pretutindeni, în acest Ardeal invadat, ei (Tăfarii) instalează regimul românesc patriarhal de cnezi“¹⁾.

O alta trimitere este aceea a D-lui G. Popa-Lisceanu, cu adăugirea: „Existența voevozilor ne este atestată de nenumărate documente, și toți voevozii, ca și toți cnejii, se găsesc funcționând numai în regiunile locuite de Români“²⁾.

În sfârșit, iată ce ne spune și D-l Dinu C. Arion: „Drept căpetenii ale populațiunii, desigur Românești din Bihor, ni-i arată Rogerius în al său Carmen Miserabile asupra mării invazii a Tătarilor din 1241, pe cnejii, de cari ascultă dânsa“³⁾.

1) Vezi nota 1. Vezi și N. Iorga: Istoria Românilor III. p. 120—121.

2) Ibid. p. 14—19.

3) Cnejii (Chinejii) Români p. 15.

O chestiune de identificare

Rogierius descrie localități și chiar regiuni. Importanța acestora se raportează la problemele ce se pot desprinde din ansamblul lucrării sale. Pentru a preciza, de exemplu, direcțiunile de atac ale armatei tătărești, divizată în mai multe coloane, e suficient să fixezi punctul de plecare și calea parcursă de diferitele coloane. Acestea se pot marca și numai cu punctele mai importante. Astfel, coloana lui Cadan, care distruge și Oradea, pornind dela baza sa de plecare din principatele rusești, ocupă, întâiu, Rudana, — Rodna de azi — și înaintând prin valea Someșului se revarsă în câmpia Tisei spre Oradea și Cenad, unde se întâlnește cu alta coloană¹⁾.

Direcțiunea acestui atac determină și calea de fugă a lui Rogierius, care dela Oradea ia o direcțiune de Sud-Vest, până la Cenad.

Desigur, mențiunea Orăzii și Cenadului, satisface foarte bine o chestiune de itinerar parcurs, fie că este vorba de atacul Tătarilor fie că suntem curioși să știm direcțiunea urmată de Rogierius în fuga sa.

Dar, Rogierius s'a oprit, undeva, la mijlocul acestui drum. E un loc unde stă ascuns și, în cele din urmă, cade în captivitate.

Pentru toată șederea lui în acest loc, el descrie ceva mai mult ca impresii de ordin sentimental; descrie viața unei populațiuni ce ocupă o regiune întreagă, măsurată cu o „cale de trei zile“. Și cum din mențiunile referitoare la instituțiunile acelei populațiuni, se poate, și chiar trebuie, să concludem că este vorba de o populațiune românească, nu ne mai pot

1) Cap. XXXIV.

satisfacă identificările celor două localități mai importante. Trebuie să cunoaștem mai precis și situația geografică chiar a celor mai mici localități menționate, pentruca să putem stabili și întinderea acelei regiuni, pe care Rogerius o măsoară numai cu hotare vagi.

În aceasta privință literatura noastră a făcut prea puțin și constatările de până acum au dat rezultate mai mult ca insuficiente.

Când Tătarii ajung la Oradea, Rogerius era în cetate. Fiindcă nu a avut încredere în puterea de rezistență a cetății, care era dărâmată într-o parte, se refugiază într-o pădure din apropiere și vede de aici cum Oradea este pustiită și apărătorii ei, populația ei, exterminată.

Dar, să urmărim mai departe spusele lui Rogerius; „Noi însă cari rățăceam printre higiurile pădurilor, am luat fuga de cu noapte spre *Podul lui Thoma, un sat mare theutonic situat deasupra fluviului Criș*. Dar Nemții nu ne-au permis nicidecum să trecem peste pod, ba au stăruit chiar foarte mulți inși că trebuie să apărăm împreună cu ei satul lor bine întărit; ceea ce nu ne plăcea de loc. Totuși ne-am abătut spre o *insulă* oarecare care se pregătea tocmai cu întărituri împotriva Tătarilor *de oamenii din Agya și Wajda de Geroth și de alții mai mulți din satele învecinate*¹⁾. Și pe când mă găseam aci de câteva zile împreună cu familia mea, prin spionii noștri am aflat că Tătarii se apropie de noi. Am ieșit într'ascuns din insulă ca să văd cum am putea să ne păstrăm caii, și luând o singură călăuză și un singur servitor... am plecat în grabă, de cu noapte, spre cetatea *Chanad situată deasupra fluviului Mureș* și care era departe de acel loc la opt mile. Și, de oarece am mers toată noaptea, cât au putut caii să ne ducă, am ajuns în zorii zilei la Chanad. Dar Chanadul fusese cuprins în ziua precedentă și distrus de Tătarii care

1) „Nos vero, qui in silvis inter indagines morabamur, de nocte fuga inivimus, versus Pontem-Thome, magnam Theutonicarum villam super fluvium Crisii positam. Sed Theutonici nos transire per pontem nullatenus permiserunt, immo institerunt quamplurimi ut una cum eisdem villam eorum bene munitam defendere deberemus. Quod plurimum displicebat. Tamen ad quandam divertimus insulam, que contra Tartaros per hominem de Agya et Wajdam de Geroth et de pluribus aliis circumiacentibus villis, fortiter parabatur“. Cap. XXXIV.

intraseră pe altă parte în Ungaria... Când a sosit noaptea, am început cu mare groază și nu fără multe greutăți să ne strecurăm prin mijlocul Tătarilor și în fața zilei să *intrăm cu rușine în insulă*... După aceasta, am început să circule șovonul că Tătarii au ocupat în zorii zilei Podul lui Thoma, satul Theutonilor, și câți n'au voit să-i mai păstreze, în cruzimea lor îngrozitoare, i-au ucis cu sabia mișelește... Cu această împrejurare am ieșit cu mulțimea din insulă... prefăcându-mă că mă duc mai departe, m'am ascuns într'o pădure în niște tufe dese... Tătarii au sosit numai decât și au împresurat insula... Astfel zorit de nevoia grozavă a foamei și setei, *noaptea eram silit să intru în insulă* și să întorc cadavrele morților pentru ca să găsec puțină făină îngropată în pământ sau carne ori altceva de mâncare, și tot ce găseam noaptea, o aduceam mai departe în pădure... *După zece douăzeci de zile am intrat în insulă* să mai răstorn cadavrele celor morți... Trebuia să găsec vreo peșteră, trebuia să-mi scobesc vreo vizuină, sau să caut vr'o scorbura de copac în care să mă pot ascunde, fiindcă Tătarii străbăteau desișul măracinilor, vâgăunile pădurilor, adâncimile văilor, fundul pustietăților întocmai cum umblau câinii să urmărească iepurii și mistreții. Au cutreerat *o lună și mai bine* aceste păduri. Și fiindcă chiar prin aceste locuri nu putură să ucidă pe toți oamenii, au recurs în chipul următor la un nou fel de șarlatanie¹⁾.

„După ce au prins câțiva inși cari se ascunseseră prin păduri, le-au dat drumul spunându-le că ori cine ar voi să li se supună, li se va da libertatea de a veni acasă, însă într'un anumit timp. Oamenii au dat crezământ acestor vorbe ale lor, fiindcă din cauza lipsei de hrană mureau de foame. Astfel toți câți mai rămăseseră în viață s'au întors pe la casele lor. Și cum pădurile erau mari, popor nenumărat stătea ascuns în ele; *asa că fara s'a populat la cale de trei zile*...²⁾).

În acest pasaj găsim toate numirile topice, cari ne interesează și cari ne permit o identificare, chiar mai largă, a regiunii de care ne vorbește.

1) Cap. XXXIV. Sublăierile sunt ale noastre.

2) Cap. XXXV.

Este cert că aceasta regiune este între Oradea și Cenad. Este cert, că Rogerius a căzut în captivitate și a rămas aci până la retragerea Tătarilor.

Se menționează fluviul Criș, fără ca să se precizeze de care anume este vorba, dintre cele trei Crișuri. Rogerius plecase dela Oradea, adică dela Crișul Repede; deci, de acesta nu putea fi vorba. Intre Oradea și Cenad mai curg Crișul Negru și Crișul Alb. Că dintre aceste două este vorba de Crișul Negru, o vom ști dacă putem identifica satul Podul lui Toma, care se zice că este „situat deasupra fluviului Criș“.

Istoriografia ungurească este unanimă în a identifica satul Podul lui Toma, — latinescul Pons Thomae, — cu Tămașda de azi, adică Tamáshida ungurească, care nu este altceva decât traducerea fidelă a latinescului Pons Thomae. De fapt, Tămașda este situată pe malul drept al Crișului Negru, la un punct de trecere a drumurilor ce duc dela Oradea la Arad. În acele timpuri, pe malul Mureșului avea o importanță mai mare cetatea Cenadului, ca sediu al primei episcopii așezată dincoace de Tisa. Dacă între Oradea și Cenad era vre-un drum de comunicație, cum se vede că de fapt a fost, atunci acest drum trebuia să treacă peste Crișul Negru și acesta trecea prin punctul marcat de satul Podul lui Toma.

În timpul lui Rogerius satul Podul lui Toma era destul de desvoltat, fiind chiar întărit, și centru de misiune religioasă.

Siguranța identificării cu Tămașda de azi ni-o dă și mărturia unui turn de biserică medievală, conservat până în zilele noastre și care este recunoscut ca datând din secolul al XIII-lea, poate chiar dinaintea năvălirii tătărești¹⁾.

Pentru aceasta identificare este traducătorul ungar al lui Rogerius, Szabó K.²⁾, și aproape unanimitatea istoriografilor unguri dintre cari amintim pe Szalai L.³⁾ și Marczali H.⁴⁾. Tot pentru aceasta identifi-

1) Bunytay V.: A váradi püspökség története III. pp. 473—476.

2) Rogerius mester váradi kanonok Siralmas Eneke p. 37.

3) Magyarország története. II. p. 46.

4) Magyarország története az Árpádok korában (ist. mil.) II. p. 492.

care este și D-l A. Sacerdoțeanu¹⁾. Traducătorul nostru, D-l G. Popa-Lisseanu nici nu încearcă o identificare și se mulțumește cu o traducere fidelă a lui Pons Thomae. În introducerea lucrării sale, face, totuși, o trimitere la notița dele mănăstirea Epternac (Vezi Hurmuzaki I. p. 188), care vorbește de un Forum-Thomae, fără îndoială același cu Pons Thomae a lui Rogerius și spune că acesta „poate să fie Turda“²⁾. E evidentă greșala.

Rogerius mai vorbește de o insulă din apropierea satului Podului Toma, în care se găseau oamenii din Agya, voevodul din Geroth și mulții din împrejurimi. În județul Arad, câțiva kilometri la Sud de Tămașda, este și azi un sat ce se numește Adea, în ungurește Agya. Szabó K. confirmă această indentificare și este sigură³⁾. De altfel este izbitoare ortografarea exactă a numirii latinești cu cea ungurească, dar nu este mai puțin sigur că în latinește se pronunță Agya.

Este greu de indentificat Gerot-ul sediu de voevod Român. Szabó K., îl indentifică cu Iarmata-Neagră de azi, Feketegyarmat-ul unguresc; un sat pe malul stâng al Crișului-Negru, la 5—6 Km. Vest de Tămașda⁴⁾. Chiar dacă este riscată aceasta indentificare, este precis că acest sat era vecin cu Tămașda, cum ne-o spune însuși Rogerius. Ni se pare imposibilă indentificarea D-lui N. Drăganu, cu Er-Girolt-ul din Sălagiu, ori Girolt-ul din Someș⁵⁾. S'ar putea închipui că un voevod din aceste părți să se fi refugiat tocmai la Podul lui Toma, cum se refugiase și Rogerius, dar trebuie să acceptăm afirmația lui Rogerius că în insulă se găseau oameni „din satele învecinate“ între cari și voevodul de Geroth. De altfel prezența aci a numeroși cneji, justifică și prezența unui voevod.

Să repete mereu insula din vecinătatea satului Podul lui Toma, la care s'au „abătut“ numai. E si-

1) Marea invazie Tătară și Sud-Estul european. p. 42.

2) Izvoarele istoriei Românilor. V—VI. p. 9.

3) Szabó K. Ibid.

4) Szabó K. Ibid.

5) Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponomiei și a onomasticeii.

gur că ea era formată de apele Crișului-Negru. Nu putem admite părerea D-lui Márky S., care așează această insulă în apele Crișului-Alb, în dreptul Nădăbului¹⁾.

Această insulă are, de altfel, un foarte mare rol în lucrarea lui Rogerius. El se ascunde într'o pădure din apropierea insulei; la 10—20 zile revine în insulă după hrană, și; pădurea din apropiere este cutreerată de Tătari timp de o lună și mai bine. Aci cade în captivitate și aci a trăit până la retragerea Tătarilor.

Că era vorba de o regiune șes, se vede din mențiunea lui Rogerius că oamenii întorși la vetre „au strâns cu toții recolta și au adunat-o în hambare împreună cu paiele și fânul“. Acest șes era acoperit, însă, în bună parte și cu păduri²⁾.

În concluzie trebuie să stabilim, că Rogerius descrie o regiune întreagă al cărei centru era Podul lui Toma, în apropierea căruia era și insula. Rogerius mărginește această regiune cu mențiunea vagă de „cale de trei zile“. În concepția acelor timpuri aceasta măsură se spunea unui drum ce un om putea să străbată timp trei zile mergând pe jos. Socotind pentru calea de o zi, numai, 10—15 km., aprecierea lui Rogerius se poate hotărnicii cu teritoriul cuprins între Crișul-Repede și Mureș, până la poalele Munților-Apuseni spre răsărit, și peste confluența Crișurilor, până aproape de Tisa, spre apus,

Literatura noastră, în această chestiune, este lipsită de o precizie. Dl. G. Popa-Lisseanu vorbește de „locuitorii băștinași din Bihor³⁾. Nu trebuie să acceptăm că această afirmațiune numai în parte acoperă ceea ce Rogerius a descris.

Dl. N. Iorga, vorbește de „părțile Mureșului“⁴⁾ și întregul Ardeal invadiat, în cari tătarii „instalează re-

1) Arad vármegye és Arad szabad királyi város türtenete. II. p. 98—99. cf. și Pauker Gg; A magyar nemzet törtinete az Arpádházi királyok alatt. Ediția a II-a din 1899. p. 168.

2) Cap. XXXV.

3) Izvoarele istoriei Românilor V—VI. p. 16.

4) Istoria Românilor. III. p. 120.

gimul românesc patriarhal de cnezi“¹⁾. E limpede că prima constatare este numai în parte reală, iar cea de a doua nu este o aplicare directă a spuselor lui Rogerius, ci mai degrabă o deducție largă a celor raportate de Rogerius la o regiune mai restrânsă și hotărnicită de dânsul cu o cale de trei zile.

1) Momente Istorice. Analele Ac. Rom. Secția ist. Seria III. Tom. VII. 1927. p. 107.

Voevozii, cnejii și scaunele de judecată din Bihor

Avem un număr de documente, eșite din cancelariile regale, episcopești și ale Capitlului rom. cat., cari atestă nu numai existența voevodatelor, cnezatelor și scaunelor de judecată, în acest Bihor, dar dovedesc și faptul că aceste instituțiuni sunt atașate numai, și exclusiv numai, unei populațiuni românești.

Rogierius nu numește naționalitatea acelei populațiuni care este organizată în cadrele acestor instituțiuni, dar ne va părea imposibil ca să nu recunoaștem, cu certitudine, o populațiune românească, atunci când toate documentele contemporane și de mai târziu dau aceeași concluziune că; acolo unde sunt voevodate, cnezate și scaune de judecată sunt și Români. Dacă aceasta constatare este valabilă pentru întreaga arie românească, trebuie să fie mai convingătoare atunci când se dovedește existența aceloraș instituțiuni și pentru Bihor și pentru o bună parte a câmpiei Tisei, la cari se pot raporta mărturiile lui Rogierius.

* * *

Statutele Capitlului rom. cat. din Oradea¹⁾, de o autenticitate necontestată și redactate la 1374²⁾, ne înfățișează o populațiune românească a Bihorului, organizată în cnezate. Distincțiunea netă între Români de rând și cnejii lor, este dovada unei organizări interioare autonomă. Români de rând, în comparație cu Ungurii de rând, apar ca beneficiarii unor privilegii sub-

1) Publicate de Bunyitay V. sub titlul „A váradi káptalan legregébb statutumai“, în anul 1886.

2) Bunyitay V. A váradi püspökség története. I. p. 11.

stanțiale. Ungurii plăteau, nemijlocit organelor Capitlului, sarcinile iobăgești până la limita fixată de aceea epocă¹⁾.

Fiindcă starea privilegiată a Românilor o vom putea aprecia după o cunoaștere pozitivă a complexului de sarcini datorate de Unguri, deschidem o mică paranteză pentru a le prezenta. Ele se pot grupa în 3 clase mari: a) CENSUS, adică censul, cuprindea plățile făcute în bani, cari se cereau pe diferite titluri, ca; *terraġium*, o taxă de locațiune pentru terenurile cultivabile; *census colonialis*, sau *fertonis*, o locațiune după terenurile clădite (se numeau *fertonis* pentru că taxele erau un sfert dintr'o marcă); *munera*, adică daruri mici, mai mult culinare, cari se plăteau și în natură, dar trebuiau întregite, ori chiar răscumpărate, în bani²⁾. b) DECIMA, zeciuiala, dijma, care în regula generală se plătea după orice produs agricol, ca: grâu, meiu, vie, orz, ovăz etc.³⁾. c) ROBOTĂ, claca, munca în natură inclusiv căraușia, cu una sau mai multe zile pe săptămână⁴⁾. Claca era cea mai grea sarcină și izvorul celor mai multe abuzuri⁵⁾.

Supușii Unguri ai Capitlului își aveau partea lor din toate acestea sarcini⁶⁾, afară de clacă, care nu era de loc menționată în statute, parese pentru simplul motiv că Capitlul nu-și avea rezervate terenuri pentru exploatare în regie proprie, toate latifundiile fiindu-i distribuite în sesiuni iobăgești⁷⁾. Totuși o formă atenuată a clăcii se evidențiază prin căraușia ce trebuia să o facă cu transportul dijmei și censului la sediile Capitlului.

Românii erau scutiți de clacă. Pe titlul de cens plăteau, doar, un *terraġium* după fiecare sesiune iobăgească, — *mansio* —; o singură oaie. Deci nici chiar censul nu se plătia în bani. Dijma se plătea numai din oi și porci, și aceasta mult redusă; o quinquagesimă, una din cincizeci⁸⁾.

1) Bunyitay V. A váradi káptalan legrégibb statutumai. p. 45—46.

2) 3) 4) Acsády I. A magyar jobbágság története. p. 20.

5) Ioan Russu-Șirianu: Iobăgia. p. 275.

6) Bunyitay V. A váradi káptalan legrégibb statutumai. p. 44.

7) Acsádi I. Ibidem pp. 141—142.

8) „Ne autem nostri subditi diverso iure censerī, videatur, reducendi

Cnejii sunt supuși atât dijmei oilor cât și celei a porcilor, dar plătesc mult mai puțin, după o bunăînvoială cu Capitlul. Ei mai dau, *de more consueto*, o cergă (pătură) mijlocie, o pâslă (păr de șea) și un caș de fiecare an¹⁾. Acest tratament mai blând și net deosebit de cel al Românilor de rând este o recunoaștere a calității de conducători ai Românilor.

Este foarte semnificativ, pentru raportul dintre supușii Români și Capitlu, darul de anul nou ce-l dă totalitatea Românilor, în semn de recunoașterea stăpânirii; un singur cal²⁾. Este cea mai deplină dovadă pentru o organizare interioară autonomă.

Statutele vorbesc de „supușii noștri valahi“. Unde erau ei așezați? Statutele fac o precizare numai pentru districtul Suplacului (de Tinca), spre a deosebi două sate ungurești de cele românești, cari sunt: Vyzath (Uj-sath, Satul Nou), Dombrovytza (de două ori), Karazou (superior și inferior), Machahaza, Lazloubaza, Harna (superioară și inferioară). Total 9 sate românești³⁾. Dintre acestea și azi se pot identifica Dumbrăvița (de lângă Holod), Dumbrăvița-de-codru și Carasăul, toate în regiunea Suplacului-de-Tinca. Dar aceleași statute mai fac mențiunea unor sate din jurul Orăzii, și anume: Cherul-de-sus și de-jos (Cherul și Felcherul de azi), Alparea, Latabar (azi dispărut), Haieul și Tăutelec, asupra cărora stăpânea un „Nicolaus Waywoda⁴⁾. Poate să mai fi fost românești și alte posesiuni. Cert este că

sunt omnes in fertonum, terragiorum et munerum datione ad unum modum, preter subditos nostros Olachales, qui ritu adhuc gentilitatis viventes, differunt omnio ab Ungaris in dandis collectis. Ipsi pro censu anuno teneatur singuli singulariter annis singulis circa festum Phentecostes dare decimam partem ovium suorum, ratione quinquagesime; circa festum vero nativitatis beate Mariae virginis singule mansiones oves singulas ac ratione descensu, et de mense Decembris vel circa similiter decimam porcorum suorum. Kenezii vero tam ad ovium, quam porcorum prestationem adstriguntur iuxta conventionem factam inter nos et eosdem, et ultra hoc idem Kenezii singulariter de more consueto dant circa annis singulis medium lodicem, unum philtrum pro sella et unum caseum. Communiter vero Olachi nostri dant nobis in die Strenuarum in signum dominiis annis singulis equum unum“. Bunyitay V. A váradi káptalan legrégibb statutumai. pp. 44—45. Cf. și N. Iorga: Vechimea și originea elementului românesc în părțile Biharei. Editura „Cele trei Crișuri“ Oradea, 1921. p. 10.

1) Vezi nota, 8 pag. 19.

2) Idem nota, 8 pag. 19.

3) Bunyitay V. A váradi káptalan legrégibb statutumai. pp. 36—37.

4) Bunyitay V. A váradi káptalan legrégibb statutumai. p. 41.

privilegiile statutare erau date universalității românești din toate posesiunile Capitulului.

O diplomă dată de episcopul Orăzii, Ioan de Zredna, la 1454¹⁾, ne-a conservat amănuntele unei constituțiuni de o precizie uimitoare pentru acele timpuri și de un conținut specific așezămintelor românești, pe cari, de altfel, le și numește.

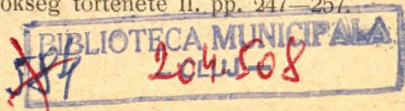
Pe lângă o descriere a organelor interne și a funcțiunilor lor, ea mai precizează și o delimitare a raporturilor cu episcopul feud. În tocmai cum statutele Capitulului vorbesc de o universalitate a Românilor supuși lui, în aceasta diplomă se vorbește de o universalitate a Românilor din întinsul feud episcopesc. Să nu uităm, că în organizarea bisericii rom. cat. din acele timpuri Episcopatul și Capitulul erau două persoane morale distincte, cu patrimoniul tot atât de distincte.

Adevărat, în diplomă se face mențiune de „provincia Beiușului“. Trebuie să știm, însă, că Beiușul a fost întotdeauna centrul feudului episcopesc. O statistică de mai târziu (1552) numără în orașul Beiuș 70 sesiuni iobăgești, iar în regiunea Beiușului 420 sesiuni. În Oradea, sediul episcopesc, abia avea 166 și în circa 81 sate și orașe din cuprinsul Bihorului episcopatul abia dispunea de câteva sesiuni de fiecare localitate. Numai în orașul Beiuș și în regiunile lui, episcopia, avea o posesiune exclusivă²⁾. Nu ne putem îndoii că toți Români supuși acestei episcopii au trăit în felul arătat de aceasta diplomă.

Jurisdicțiunea se exercita în scaune de judecată, compuse din 12 cneji, aleși pe câte 6 luni, sub președintele voevodului, sau a vice-voevodului. Hotărârile se pronunțau cu drept de apel la episcopul feud. Administrația provinciei era încredințată voevodului, care avea și un organ de execuție în persoana crainicului. Cneji administrau satele, îngrijindu-se, îndeosebi, de încasarea diferitelor competențe episcopești și a pedepșelor pronunțate de scaun. Organele executive ale e-

1) Vezi diploma în Bunyitay V. A váradi püspökség történet. II. p. 300—304; Dr. C. Pavel: Școalele din Beiuș pp. 309—10; Ștefan Mețes: Constituțiuni nouă privitoare la voevozii români. p. 23—27.

2) Bunyitay V. A váradi püspökség története II. pp. 247—257.

pîscopatului, castelanii, nu pot nici să majoreze aceste obligațiuni, nici să le încaseze direct dela debitori. Ei pot executa, doar, pe voevod și crainic, dacă n'au făcut încasarea în 15 zile dela scadență, sau au fost dovediți neglijenți¹⁾. Se evidențiază și o ierarhie administrativă dela cnejii satelor, la crainic și voevod, care, în ultima instanță, singur este responsabil și reprezintă universalitatea față de feud.

Deși aceste două documente cuprind, între datele lor, o distanță de 8 decenii, este izbitoare identitatea fondului lor. Românii rămân strânși legați de instituțiunile lor străbune, cari singure sunt în raport cu feundele. Contrar sistemului feudal ei se judecă și se administrează singuri, feudul având, doar, un drept de apel și control. Apoi statutele Capîtlului ne vorbesc de „more consueto“, iar diploma episcopului Ioan de „consuetudines“. Deci ele nu sunt o creațiune a celor ce le semnează, ci sunt o codificare a unui drept obicinuelnic ce și-a trăit, până la aceste date, un trecut lung ce se pierde în negura evului mediu.

E justă deci și pentru Bihor constatarea celor mai buni, că „voevodatul este de datină românească. Scaunele din Ardeal sunt și ele de datină românească“²⁾, că „unde e voevod sunt și Români“³⁾ și că „cnezatul e un așezământ românesc ca voevodatul“⁴⁾.

Vrem să ajugem la prima jumătate a sec. XIII-lea, unde ne vom opri, nu asupra unor date de documente oficiale, ci asupra unei mărturii făcută de o persoană, de un om cult, de un magistru, cum a fost Rogerius.

Dar, până acolo, să mai scrutăm luminile unor documente emanate tot din cancelarii regale, episcopești și ale Capîtlului din Oradea.

La 1349 episcopul Orăzii, Dimitrie, permite voevodului Petru, fiul lui Stan, din Fel-wenter, Vînterii de azi din regiunea Holodului, să-și țină un preot român, — „unum presbiterum olachalem“ —, bucurându-se de o scutire de plata oricărei sarcini⁵⁾.

1) Vezi nota 1 din pg. 21 Cf. Ștefan Mețes: Istoria neamului românesc. I. p. 155.

2) 3) N. Iorga: Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria. I. p. 41 și 46.

4) A. D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană. II. p. 345.

5) Dr. C. Pavel: Ibidem, pp. 43—44. Cf. Bunyitay: A váradi püspök-ség története. I. p. 192.

La 1326 prepozitul mănăstirii Sf. Ștefan din Oradea, dăruiește Episcopiei de Oradea posesiunea Hudus, Hidișelul de azi din regiunea Holodului, identificat de însăși acest document ca fiind vecin cu satul Topa, existent și azi. Acest sat, se zice în diplomă, era foarte populat și într'ânsul era stăpân voevodul Neagu, — „Negul Wajvoda“¹⁾.

La 1279, de astădată o diplomă dată de regele Ladislau-Cumanul, amintește de un „Nicolaus Waywoda, filius Pauli“, din provincia Orăzii. La acest voevod fac trimitere și statutele Capitlului de Oradea²⁾. Diploma tratează, în principal, chestiunea de depose-dare a unui Toma de Kony (Conea?), care nu și-ar fi primit posesiunea, — numită Vrws, poate Ursești —, nici prin donațiune legală și nici pe vre-un titlu legal de cumpărare, ci a ocupat-o cu forța, întocmai ca voevodul Nicolae, fiul lui Paul și fratele său Gregen, poate Grigore, cari, mai ales în provincia Orăzii „cum magna potencia se gerebant“³⁾.

Bunyitay crede că Paul, tatăl voevodului Nicolae este acel „Paulus Aulae Iudex et comes Zaladiensis“, care primește dela regele Bela al IV-lea, în anul 1249, satele Zwdan, Wkan (se citesc Zudan și Ucan), Keer (Cherul ori Felcherul de azi) și Belcheö, toate situate în Bihor lângă Criș; apoi Borok, Zaram, Hewyo (Ha-ieul de azi), Bekaly, Fyld și Almaș, toate sate din Bihor, jurul Orăzii⁴⁾. Este posibil. Paul primește donațiunea pentru mai multe fapte strălucite de arme și pentrucă adună o mare mulțime, lângă Dunăre, contra Tătarilor. După retragerea Tătarilor stârpește mulți dintre hoșii iviți în părțile Transilvaniei. Nu este singurul caz de inobilarea unui voevod Român. În calitatea lui de comite putea foarte ușor să ajungă jude al Curiei regale. Într'adevăr, justiția Statului feudal,

1) Hurmuzaki: Documente. I. 1. p. 598. Cf. Dr. C. Pavel. Ibidem p. 41; I. Bogdan: Originea voevodatului la Români. Analele Ac. Rom. Tom. XXIV. p. 195; Hunfalvy P.: Az oláhok története. I. p. 415.

2) Vezi nota 4 din pg. 20.

3) Wenzel G.: Arpádkori új okmánytár XII. p. 250. Cf. Bunyitay V. A váradi püspökség története. I. p. 122.

4) Hurmuzaki: Documente. I. 1. pp. 245—247. Cf. Wenzel G. Ibidem. II. p. 208 și VII. pp. 282—284; Bunyitay: A váradi püspökség története. I. pp. 13—14 și III. p. 410 și 423.

din acele timpuri, era perfect centralizată și singur regele avea dreptul să judece pe nobilii săi. În acest scop trebuia să convoace, odată, pe an, toți împetricinații, la sediul său. Deși instanța era constituită singur de rege, el era ajutat de către trei nobili din fiecare comitat, cari, cunoscători ai vieții locale, aveau menirea să refereze cauzele¹⁾. Aceștia se numeau „Aulae Regiae Judici“.

Pentru noi clarificarea acestei chestiuni a lui Paul, tatăl Voevodului Nicolae din provincia Orășii, are o importanță covârșitoare, putându-ne depăna firul lung ce ni-l arată existența voevozilor bihoreni, până la numai câțiva ani în urma datei la care ne vorbește Rogerius.

Capitulul de Oradea, la 1263, consemnează într'un act oficial, împăcarea voevodului Ioan de Beiuș și a fraților săi Bocu și Balcu cu Nicolae, fiul lui Câdea din Zlatna și frații săi Ioan, „Denning“, Vlasie, Vladislau, Tatomir și Stoian. D-l N. Iorga, în privința acestui document spune că el „arată o situațiune extrem de interesantă, în care, de fapt, se luptă dinastiile voevodale a două mici „țeri“ românești“²⁾.

Nu ne este scopul să înșirăm aci toate datele, cari atestă existența Românilor în cuprinsul Bihorului, fie înainte, fie după data de 1241. Am făcut trimitere numai la acele date, cari se referă la instituțiunile românești ale voevodatelor, cnezatelor și scaunelor de judecată.

Din datele invocate se desprind următoarele concluziuni :

a) Ca pentru întreaga arie românească și pentru Bihor se poate constata precis că voevodatele, cnezatele și scaunele de judecată sunt numai acolo unde sunt și Români.

b) Codificările dreptului românesc, de mai târziu, sunt făcute pe baza unui drept obicinuelnic, al cărui origini se pierd în negura evului mediu.

5) Marczali H.: Magyarország az Arpádok korában (istoria mileniului). III. p. 528.

1) Hurmuzaki: Documente. I. 1. p. 304. Se mai publică acelaș document în partea a doua a volumului I-ii, la anul 1363. D-l Iorga acceptă anul 1263.

c) Românii știu să-și păstreze o constituție internă autonomă, în care voevodul este șeful unei regiuni și reprezintă universalitatea în afară; cnejii sunt administratorii satelor, și, justiția se distribuie în scaune de judecată, pe baza unor norme cristalizate într'un drept obicinuelnic. Aceasta în opoziție flagrantă cu o constituție feudală, de oripine străină, impusă Statului măghiar prin legislație.

d) În raport cu feudele, fie bisericești, fie senoriale, Românii recunosc stăpânirea și în semn de recunoaștere plătesc dijme mult mai reduse ca ceilalți iobagi. Și, aceste dijme se plătesc, nu individual, ci de universalitate prin reprezentanții lor.

Rămâne să cercetăm, întrucât instituțiunile voevodatelor, cnezatelor și scaunelor de judecată, menționate de Rogerius, se pot compara acestor caractere, spre a afirma hotărît că în locurile indicate de dânsul era o populațiune românească.

Instituțiunile românești menționate de Rogerius

Să vedem, întâiu, ce ne spune Rogerius : „Și cum pădurile erau mari, popor nenumerat stătea ascuns în el ; așa că țara s'a populat cale de trei zile și *fiece sat și-a ales dintre tătari ca rege pe cine a dorit* După ce s'a făcut aceasta, fiindcă era timpul secerișului, au strâns cu toții recolta și au adunat-o în hambare împreună cu paiele și cu fânul. Alături de noi stăteau și Tătarii și Cumanii : foarte mulți se uitau și se bucurau și erau veseli că părinții își răscumpără viața prin fetele lor, bărbații prin soțiile lor, frații prin surorile lor frumoase, păstrându-le pentru placul acelora și pentru unii era o bucurie ca în fața tatălui sau a bărbatului soția sau fica era necinstită. *Și-au ales cneji*¹⁾, *adică balivi, care să facă dreptate, să le procure cai, animale, arme, daruri și vestminte trebuincioase. Și astfel gazda mea era dintre domnii aceștia și conducea aproape o mie de case* (traducerea este greșită, în loc de „case“ trebuia „sate“). *Și erau aproape o sută de cneji. Aveam pace, târguri și fiecăruia i-se dădea dreptatea ce i se cuvenea. Acelora li se trimeteau cele mai frumoase fete și pentru un astfel de dar se întorceau acasă cu oi, cu boi sau cai. Cnejii se adunau aproape în fiecare săptămână*²⁾. Eu însă pentruca să observ mai ales vieța lor, și pen-

1) „Și-au ales cneji...“, e o traducere liberă.

2) „Et cum silve magne essent, erat adhuc populus infinitus qui latitebat ; ita quod ad tres dietas terra facta est populosa et quelibet villa elegit sibi regem de Tartaris, quem optavit... Constituerunt canesios, id est balivos, qui iusticiam facerent, et eis equos, animalia, arma, exenia et vestimenta utilia procurarent. Et sic procurator meus de istis dominis erat unus et pene mille villas regebat, et erant canesii fera centum. Pacem habemus, et fora ; iustaque unicuique iusticia servabatur... Conveniebant canesii pene qualibet septimana“. Cap. XXXV. Sublinierile în textul tradus sunt ale noastre.

truca să cunosc pe unii dintre mai marii lor, și pentruca să aflu dacă nu mi se oferă vre'o cale de răscumpărare mă duceam la ei cu cneazul meu“.

„Intr'o împrejurare oarecare toți cnejii dădură ordin ca din anumite case să vie în prezența aceloră, cu daruri bărbații, femeile și copiii. De acest svon m'am temut nu puțin, necunoscând deloc motivul acestui lucru. Eu am ales să mă duc mai bine cu cnejii la armată, decât să rămân în sat sub o așa nesiguranță. De aceia, goi și desculți am rămas de pază carelor în niște corturi de ale Ungurilor cari în lucrurile lor s'au prefăcut în Tătari. Cnejii însă au plecat să primească darurile. Aștia după ce au primit darurile, au condus pe toți câți le-au prezentat într'o vale și despoindu-i și lăsându-i goi, i-au ucis pe toți acolo“¹⁾.

O primă constatare, ce se desprinde clar din acest pasaj, este că populațiunea muncitoare n'a fost exterminată. Tătarii aveau interesul să culeagă recolta, care n'a fost distrusă și care cerea să fie adunată pentruca ocupanții să aibă hrană suficientă. Și aceasta populațiune trebuia să fie administrată.

În al doilea rând, dominația Tătarilor este arătată în culori vii și de o asprime abuzivă, care culmină chiar în masacrarea parțială a populațiunii. Totuși este vorba de o masacrare oarecum justificată, „căci lăsaseră poporul să trăiască pentru un timp oarecare, ca prevedere, ca să strângă recolta și să culeagă viile, dar nu voiau ca ei să-și consume cele adunate“²⁾. Este legea oricărui învingător de a-și asigura traiul său înainte de toate. Dar, nici în aceasta formă nu poate fi vorba de o exterminare, adunându-se bărbații, femeile și copiii numai din „anumite case“. Dar, deodată cu executarea acestui masacru „n'au ars nici recolta și nici patele și nici vr'o casă, ci le-au lăsat pe toate acestea ca prevedere“³⁾.

Ceea ce ne interesează pe noi, este că aceasta populațiune, atât câtă a rămas, cum a fost administrată? Mai precis, cari au fost instituțiunile ei vitale și unde trebuiește căutată forța lor creatoare?

1) 2) 3) Cap. XXXVI.

Rogierius ne vorbește de: 1) regi aleși de fiecare sat dintre Tătari, 2) cneji împărțitori de dreptate și administratori de sate, 3) câte o adunare de fiecare săptămână a cnejilor.

Să observăm, din capul locului, că pentru alegerea regilor Tătari, Rogierius este explicit. Nu putem afirma acelaș lucru pentru cneji. În textul original se zice numai atât; „constituerunt canesios“. Înțelesul vocabular al cuvântului „constituere“ este de a „institu“. Aplicând noțiunea exprimată de acest cuvânt raportului dintre Tătari și populațiunea supusă, este ușor să cazi în credința că acei cneji erau impuși de Tătari. De aci o vie divergență de păreri, mergând până la a afirma că însuși cnejii erau Tătari. D-l N. Iorga declară ned; „se înțelege că acești cnezi nu pot fi decât, de și Tătari, dar împrumutați dela Români“¹⁾. Istoriograful ungar Pauler, merge puțin mai departe și-l ceartă pe traducătorul ungar al lui Rogierius, Szabó K., — în ediția I-a a lucrării sale asupra epocii dinastiei arpadiene —, de ce n'a tradus cuvântul „canesios“ cu cel de „chani“, întrucât aceștia au fost Tătari și nu puteau Tătarii să întrebuițeze, pentru Bihor, cuvântul slav de cneaz²⁾. Acelaș Pauler, însă, în ediția a doua din 1889 a aceleiași lucrări, revine și se declară hotărât pentru cneji, anulându-și singur prima părere³⁾. La rândul său Marczali H. critică prima părere a lui Pauler, făcând următoarea afirmațiune importantă: „Din text reese că *acești cneji n'au fost Tătari, ci Unguri ațasați lor. Tătarii încă în Rusia au întrebuițat instituțiunile băștinașilor pentru robirea populațiunii și este posibil să fi adus de acolo numirea slavă*“⁴⁾. Dar, Márki S., nu se sfiește a arăta, că instituțiunea cnezatelor, pentru teritorul de azi al Aradului, își găsește o primă mențiune în lucrarea lui Rogierius; instituțiune care este românească și numită cu un cuvânt slav, drept rezultat al unei simbioze româno-slave⁵⁾.

1) N. Iorga: Istoria Românilor III. pp. 120—121.

2) Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Arpádházi királyok alatt. Ediția I-a. II. p. 222 și nota 132.

3) Pauler Gy.: Ibidem. Ediția a II-a. vol. II. p. 172 și nota 132.

4) Marczaly H.: Magyarország története az Arpádok korában. (Ist. milenulului). II. p. 496.

5) Dr. Márky S.: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. II. p. 500.

Cum se vede, divergențele sunt purtate asupra unor elemente substanțiale. Sunt atât de departe, una de alta, aceste păreri, că par imposibil de conciliat. Chiar d-l Marczali H., unul dintre cei mai pricepuți istoriografi unguri, nu vrea să admită, pentru părțile vizate de Rogerius, că Tătarii ar fi adoptat instituțiile locale, cum, tot după constatările sale, au făcut-o și în principatele rusești. Și tocmai aci este cheia întregii chestiuni. E o chestiune de mai mică importanță îndeplinirea funcțiunii. Nu ar avea prea mare importanță faptul că cnezatele au fost îndeplinite cu Tătari sau Unguri, dacă este adevărat că s'au împrumutat instituțiuni locale și este adevărat că acele instituțiuni au putut fi create și susținute numai de o populațiune românească. Totuși, nu va fi prea riscantă nici afirmarea că însuși cnejii instituiți de Tătari puteau fi foarte bine și Români. E numai o chestiune de judecată mai aprofundată, ținându-se seamă de tot ce ar putea duce la o constatare cât mai apropiată de adevăr.

Rogerius a fost un om care a trăit în sistemul feudal al apusului, pe atunci bine cristalizat. Venind în Ungaria, în misiuni oficiale de durate scurte, a găsit aci, instalat oficial, tot un feudalism, chiar dacă acest feudalism de import nu i-ar fi părut decât o parodie a ceea ce el 'era aiurea. Putea el să descifreze foarte bine rosturile unor clase privilegiate, dar trebuie să fi rămas nedumerit la vederea unei alte lumi, alăturate și poate în antagonism cu cea oficială, ce i se desfășura într'un mediu absolut străin, dela țară, în care ajunsese numai prin forța unor împrejurări extraordinare. Și atunci se pune întrebarea, oare n'a putut el să facă anumite greșeli, să inverseze fapte, cari nu puteau să-l lămurească pe deplin?

În aceasta ordine de idei, facem o trimitere la acest text explicit: „et quilibet villa elegit sibi regem de Tartaris, quem optavit“. Nu se poate o propozițiune mai clară; „fiece sat și-a ales dintre Tătari un rege, pe cine a dorit“.

Nu trebuie să ne deruteze cuvântul „rege“. În capitolul XIX, Rogerius pe toți chanii și conducătorii

Tătarilor îi numește, după moda creștinească, de regi, principii și șefi (reges, principes et potens). În fond este vorba de conducătorii Tătarilor, de șefii lor, cari se numesc „chani“. Deci, fiecare sat și-a primit dintre Tătari câte un chan.

Numai că dreptul electoral al satelor poate fi pus la îndoială, atunci când este vorba de acești chani de sânge tătar. Cum putea populația dela sate să-și aleagă chani, după placul ei? De unde putea să știe aceasta populație amărâtă, care ar fi chanul cel mai bun, pentru a-și putea îndulci soarta? Libertatea de alegere ar fi însemnat și o selecțiune a conducătorilor Tătari, lăsată la cheremul celor învinși și supuși. Este în rațiunea lucrurilor ca o armată învingătoare să împartă daruri celor mai buni membri ai săi. Dar, împărțirea de favoruri se face de un singur om, de capul oștirii. Nu s'a putut pomeni vre'o dată ca un comandant de armate să fi încredințat acest drept adversarului său învins, cu atât mai puțin populațiunii supusă.

S'a zis că Tătarii au adoptat instituțiunile locale, pe unde au trecut. Ce puteau să adopte dela Unguri? Care era situațiunea de drept public în Ungaria acelor timpuri? Acolo unde Ungurii erau la ei acasă, în Pannonia, aveau o situație cu totul deosebită de aceea de dincoace de Tisa. Acolo aveau clasele privilegiate; preoțimea adusă din țări străine și nobilime băștinașe amestecată cu o pătură străină. Tot ce era preoțime și nobilime aduse din străinătate se aclimatiza unui sistem feudal deja trăit în locurile de origine, dar nobilimea de origine maghiară era mereu răsvrătită. Nu voia să recunoască însuși sistemul legal importat și se considera mai de grabă coopărătoare a regelui în guvernare și în stăpânirea faptică a țării¹⁾.

În general, preoțimea și nobilimea singure formau „națiunea“ constituită legal. Mai prejos de dânsa nu era națiune, acolo era clasa muncitoare, cu singurul drept de a lucra și a plăti toate sarcinile publice. Era un fel de sclavaj, legal inadmisibil, dar în fapt tot atât de negru ca cel din antichitate²⁾. Și aceasta lume de

1) Pauler Gy.: Ibioem. Ediția I-a, vol. I, pp. 434—435.

2) Acsády I.: A magyar jobbágyság története p. 17 și 58.

sclavi n'avea nici-un drept, nici chiar dreptul la vieață, numai atât timp cât îi era cruțată de nobil în interesul său. Nu avea aceasta masă da sclavi nici-o instituție în cadrul căreia să se fi putut governa singură. Ea era administrată de nobili și personalul lor și era judecată tot de nobil.

Era cu totul altfel la răsărit de Tisa. Aci încă nu era vorba de o ocupațiune; cel mult de o expansiune începe numai la sfârșitul celui de al XI-lea secol, cu întemeierea câtorva episcopii¹⁾. Desigur pe lângă clasa privilegiată a preoțimii se infiltrează, cu timpul, și o parte de nobilime de serviciu. Așezămintele bisericesti trebuesc întărite cu cetăți, (váruri), cari trebuesc păzite de militari. În jurul acestor cetăți se formează o seamă de servicii conducătoare și titularii lor sunt nobili, iar servanții mai mărunți dobândesc o situație quasi privilegiată. Aceștia sunt castrenzii, sau servitorii castrelor, cum nobilii conducători de castre se numeau servitorii regelui. Cum, în teorie, toată țara era considerată proprietatea regelui, el în dreptul lui de donațiune a putut să aducă și câțiva nobili la țară. În momentul năvălirii tătărești erau, în Bihor, și nobili de serviciu și castrenzi, cum însuși Rogerius arată, erau și preoți la sate și chiar nobili de sate. Deci, în acest moment expansiunea politică avea tendințe hotărâte spre o ocupațiune.

E sigur, după cum vorbesc atâtea mărturii contemporane, că băștinașii au opus, la început, chiar rezistență armată și mai târziu o rezistență politică²⁾. Expansiunea cu orice preț și rezistența băștinașilor au determinat o sinteză de ordine publică alta decât în Ungaria propriu zisă. Clasele privilegiate ale Statului opresor sau suprapus organizațiilor băștinașilor, mulțumindu-se cu un tribut primit fără truda administrației directe. Astfel băștinașii au rămas cu o autonomie păstrată până târziu de tot, în unele locuri. Ei se administrau singuri în cadrele instituțiilor lor proprii. Aveau, cu drept cuvânt, o constituție a lor, ne-scrisă, dar vie în puterea unui drept consuetudinar.

1) N. Iorga : Ibidem. III. p. 19.

2) Anonimus : Cap. XIX. XX. XXVIII.

Rogierius ne demonstrează atât de convingător că toate clasele privilegiate, adică elementele constituționale ale Statului feudal, au fost exterminate, în timp ce populațiunea muncitoare a satelor a fost cruțată, în bună parte.

A dispărut, deci, și dela sate aceea parte a preoției și nobilimei care era stabilită acolo. Tătarii au rămas în practica lor de a menține instituțiunile locale, atunci când i-a înlocuit, pur și simplu, numind în fiecare sat câte un chan de neam tătäresc.

Dar, trebuie să renunțăm la metoda de alegere indicată de Rogierius. Această metodă a existat și atunci, dar nu la impunerea de nobili, de chani, în satele acestor locuri.

Rogierius distinge net instituțiunea de regi ai satelor, cari nu erau altcineva decât chanii impuși de Tătarii, și instituțiunea de cneji. E semnificativ pentru aceasta distincțiune faptul că aceea a regilor este înregistrată fără nici o altă observație, până când instituțiunea cnejilor este comentată și descrisă în amănunte.

Documente ce se referă la alte părți ale ariei românești, și în special documente bihorene, dovedesc cu hotărîre, că la baza instituțiunii cnezatelor românești stă un drept electoral. Fără ca să facem aci o cât de mică trimitere la originea de desvoltare a acestui drept, trebuie să subliniem faptul important pentru argumentarea tezei noastre, că dreptul electoral pentru cnezatele din Bihor este documentar dovedit în diploma din 1454, mai sus comentată.

Rogierius, văzând aci suprapusă o organizație oficială unei alteia de fapt, a inversat faptele. Se poate admite această greșală și pentru „magistrul“ Rogierius.

Iată de ce propoziția „constituerunt canesios“ nu se poate traduce cu înțelesul vocabular. Traducătorul nostru, D-l G. Popa-Lisseanu, face bine când, recurgând la o traducere liberă, spune: „Și-au ales cneji...“ Ungurul Szabó K. a rămas la traducerea fidelă și cu aceasta poate a deschis calea mai multor păreri și interpretări greșite.

D-l N. Iorga a văzut textul latinesc publicat în

Monumenta Germaniae Historica¹⁾ și utilizându-l pentru o lucrare de sinteză a istoriei Românilor, și-a desprins o părere din ceea ce a citit, din înțelesul vocabular al cuvântului.

Se mai cere lămurită și chestiunea dacă cnejii au fost Unguri, după concepția de azi a naționalității. Părerea d-lui Marczaly H. pare să fie justificată de spusese lui Rogerius, că cnezul lui a fost Ungur, care prin faptele lui a devenit meșter Tătar. Se știe ce însemna pe acele vremuri națiunea. Națiunea era formată de clasele privilegiate. Elementele de admitere în sânul națiunii erau religia și un act de înobilare. Cu satisfacerea acestor condițiuni constituționale, noul venit era considerat de naționalitatea acelei țări²⁾. Nu sunt rare cazurile de convertire și înobilare timpurie a atâtor Români din cuprinsul Ungariei, care prin aceasta au devenit Unguri. Rogerius putea să fie și aci într'o mică eroare, dictată de aspectul cu totul nou lui, al instituțiunii de cnezat. Când vorbește de cneji, le dă și o titulatură, zicându-le „*isti domini*“. Parcă cnejii ar fi fost nobili făcuți după un ritual constituțional al sistemului feudal. Ori, cnejii erau în afara unei vieți de Stat; ei erau conducătorii firești ai unei populațiuni ce-și trăia o viață proprie de supuși față de o putere de Stat străină, dar cu drepturi autonome în viața ei intimă.

Dacă Rogerius își numește de Ungur cnezul său, nu este sigur, că acela a și fost Ungur de sânge. De altfel numai unuia singur îi dă acest calificativ.

În colo tot ce se mai spune despre cneji, cadrează cu celelalte mărturii documentare. Cnejii au o situațiune net deosebită de aceea a populațiunii de rând. Ei reprezintă populațiunea față de Tătari, când duc darurile adunate și furnizează tot ce ei cer, chiar fetele cele mai frumoase. În sate ei administrează, adunând darurile, adică tributul obligator, ce l-au dat, desigur în altă formă, și nobililor. Ceea ce este mai semnifi-

1) Vezi: Momente istorice.

1) N. Iorga: Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria. I. p. 104.

cativ este dreptul lor de a împărți dreptatea. Insuși Rogerius se declară mulțumit de aceasta activitate când afirmă că fiecăruia i s'a făcut dreptatea cuvenită. Se vede că cnejii aveau experiență.

Amintirea adunării de aproape fiecare săptămână, nu este altceva decât atestarea scaunului de judecată. Chiar și Rogerius se duce la aceste adunări ale cnejilor, pentruca el să le cunoască obiceiurile.

Rogerius nu face mențiunea directă a vre-unui Voevodat. Numește pe voevodul de Geroth, refugiat în insulă, ca unul care este din aceasta regiune. Existența acestui voevod este, însă, suficient justificată de atestarea atâtor cnezate. De altfel atribuțiuni de voevod îi dă Rogerius însuși cneazului său, când afirmă că el conducea aproape o mie de sate. Trebuie să facem, aci, o observație pentru traducerea greșită a cuvântului de „villa“, făcută de D-l G. Popa-Lisseanu.

Altundeva chiar și dânsul îl traduce cu cel de „sat“. In evul mediu orice sat se numea „villa“. Nu trebuie să ne sperie faptul că un cnez conducea o mie de sate, cum nu trebuie să ne gândim la sate ca cele din zilele noastre. Ele erau mai mici, poate mai dese. Știm că, după ce voevozii și-au pierdut situația lor politică de șefi, cu drepturi depline de a reprezenta poporul lor, ei s'au asimilat cnejilor, având aproape aceleași atribuțiuni. Desigur și cneazul lui Rogerius făcea aceeași administrațiune și aceeași instanță de judecată ca ceilalți. Doar, faptul că conducea aproape o mie de sate, ne-ar îndreptăți să presupunem că el avea, de fapt, o situație mai înaltă; aceea de voevod.

Și cnejii erau numeroși, aproape o sută. Este mai mult ca sigur că fiecare cnez avea mai multe sate. E important acest fapt pentrucă arată un teritoriu mai întins, guvernat de cnejii. Rogerius n'a putut să vadă tot teritoriul măsurat de dânsul cu calea de trei zile, dar nu este mai puțin adevărat că în acest teritoriu este documentar dovedită existența voevodatelor, cnezatelor și scaunelor de judecată.

In orice caz, este dovedit că voevodatele, cnezatele și scaunele de judecată sunt de „datină româ

nească“ și unde sunt aceste instituțiuni sunt și Români. Este dovedit și aceea că nu mai departe decât în Bihor, aceste instituțiuni sunt legate numai de Români și ele sunt atestate până în vecinătatea teritorului vizat de Rogerius.

CUPRINSUL

	<u>Pag.</u>
1. Cuvânt înainte	3
2. Introducere	5
3. O chestiune de identificare	11
4. Voevozii, cnejii și scaunele de judecată din Bihor	18
5. Instituțiunile românești menționate de Rogerius	26

Erată

<u>la pag.</u>	<u>rândul</u>	<u>în loc de:</u>	<u>se va ceti:</u>
15	5	dele	dela
16	11	vorbr	vorba
16	11	regiune șes	regiune de șes
16	nota 1	Pauker	Pauler
19	31	titul	titlul
25	7	orpine	ordine

